

**Али Берат Алптекин, ДАСТАНДАРДЫН
МОТИФ ТҮЗҮЛҮШҮ, Анкара 1997, XII + 417 s.**

ДЫЙКАНБАЕВА АЙГЕРИМ

Кыргыз-түрк "манас" университети
түркология кафедрасы

Элдик оозеки чыгармаларга тиешелүү дастан, эпос, жөө жомок, азил, уламыштардын өзгөрбөгөн туруктуу окуялары мотив (салттуу окуялар) деп аталат. «Манас» эпосунун салттуу окуяларын "Көр уулу", "Коркут ата", "Алпамыш", "Кобланды батыр" эпосторунан, ошондой эле Анатолияда жана Азербайжанда айтылган дастандардан да кездештирүүгө болот.

Ушул себептен ар кайсы тилдерде жаралган фольклордук чыгармаларды салыштырып изилдөө үчүн мотивдер чоң мааниге ээ болууда. Байыртадан ар кайсы географиялык аймактарда жашаган түрк элдери жараткан дастандардын негизги темалары, айрым окуялары (эпизоддору), каармандары географиялык чөлкөмгө жана мезгилге жараша өзгөрүп кеткен. Түрк дүйнөсүнүн ар бир чөлкөмүндө оозеки айтылып келген "Көр уулу"(Гөр уулу), "Алпамыш", "Алп Бамсы Бейрек" сыяктуу дастандар буга жакшы мисал. Бул дастандарга мезгил агымынын жана жер которуунун таасири менен каармандардын аттарынан баштап окуяларга жана жер аттарына чейин бир топ өзгөрүүлөр кирген, бирок бир канча мотивдер (салттуу өзөк окуялар) өзгөрүлбөй бардыгында тең ошол бойдон калган.

"Дастандардын мотив түзүлүшү" аттуу Али Берат Алптекиндин чыгармасы ар кайсы түрк эдеринде «дастан», «дессан», «ангеме», «йыр», «жыр», «ривайет» «анлатмак» сыяктуу терминдер менен аталган дастандардын мотивдери – салыштырма методу менен изилдөө жүргүзгөндөр үчүн пайдалуу да, керектүү да.

Бүгүнкү күнгө чейин элдик оозеки чыгармалар жөнүндө жарык көргөн эмгектердин эң көлөмдүүсү С. Томсендин "Motive index of folk literature" (Эл адабиятынын мотив индекси) китеби. Дүйнө

жүзүндөгү ар түрдүү улуттардын фольклорунан мисал келтирилген бул эмгекте, тилекке каршы, түрк элинин элдик оозеки чыгармаларынан маалыматтар жок. Жөө жомоктордогу мотив жана образ жөнүндө дүйнөлүк фольклористикада изилдөөлөр аз. Саналуу гана: Волфром Эберхард – Пертев Наили Боратов, Тейпин түркишер Волксмарген (Висбаден 1953), уламыштар жөнүндө Саим Сакаоглу "Anadolu – Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu" (Анатолия – Түрк уламыштардагы ташка айлануу мотиви жана бул уламыштардын түр каталогу) (Анкара, 1980) менен түрк дүйнөсүнүн уламыштарын камтыган Метин Эргундун «Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi» (Түрк дүйнөсү уламыштарындагы өзгөрүү мотиви) (Анкара, 1997) аттуу эмгектерин алсак болот.

Али Бераттын жөө жомоктордун мотивдерин изилдеп жазган эмгеги да дастандардын мотивдеринин түзүлүшүнүн изилденишине чоң салым кошот. Бул китеп кыскартуулардан, баш сөздөн, киришүүдөн, эки бөлүмдөн), корутундудан жана библиографиядан турат.

«Дастандарга жалпы көз караш» (Halk Hikayelerine Genel Bir Bakış) деп аталган киришүү бөлүмүндө жазуучу жаңы дастандар менен элдик дастандардын айырмасын сөздүк, энциклопедия жана ушул темага байланыштуу изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен пайдаланып жазган. Элдик дастандардын формалык жана мазмундук өзгөчөлүктөрү киришүү бөлүмүндө баяндалат. Жазуучу дастандардын форма (түзүлүшү) жана мазмуну жагынан өзгөчөлүктөрүн аныктап жазгандан кийин чыгарган корутундуларын макала түрүндө жазган. «Дастандардын түзүлүшү» (Halk Hikayelerinin Yapısı) деген бөлүмдө Түркиянын каада салттар эн көп колдонулган Чыгыш Анатолия менен Азербайжанда айтылган дастандардын форма жагынан түзүлүштөрүн салыштырган. Киришүү бөлүмүндөгү V бөлүм менен берилген «Дастандардын келип чыгыш булактары» (Halk Hikayelerinin Kaynakları) деген бөлүгүндө Түркиядан Фуад Көпрүлү, Пертев Наили Боратов, Шүкрү Элчин, Азербайжандан М. Х. Техмасыб жана Вагыф Валиевдин, Казакстандан болсо У. Субханбердиананын көз караштарын жазып, булактарды төрт негизги топко бөлгөн.

1. Түрк булактарынын негизинде пайда болгон дастандар: "Көр уулу", "Ашык Гарип" ж.б.

2. Арап, перс жана индия булактарынан келип чыккан дастандар: "Лайли менен Мажнун", "Фархат менен Ширин",

"Йусуф менен Зулайка" ж.б.

3. Жомок – уламыштан келип чыккан дастандар: "Кирманшах", "Тандыг Латиф Шах", "Шах Исмаил" ж.б.

4. Акындардын жашоо – турмушуна байланыштуу келип чыккан дастандар: "Керем менен Аслы", "Туфаргандык Ашык Аббас жана Гүлгез пери", "Курбани жана Пери", "Эрчишттик Эмрах менен Селви Хан" ж.б.

Киришүүнүн «Дастандардын талданышы» (Halk Hikayelerinin Tasnifi) деген IV бөлүмүндө мурунку бөлүмдөгүдөй эле I. Куностон баштап Баратовдун, Н. Сами Сомяркын (Банарлы), Эдмонд Саусай, Ф. Р. Гүлогул ж.б. Анатолия түрктөрүнүн дастандарын изилдөөчүлөрдүн көз караштары, ошондой эле Ибрахим Дакуки, М. Х. Тахмасб, Гара Намазов, Исрафил Абхасов, Жафер Бекиров жана Рыза Моллов сыяктуу Азербайжан, Крым, Болгар түрктөрүнүн дастандарын талдаган изилдөөчүлөрдүн көз караштары берилген.

Дагы эле киришүү бөлүмүндө жайгашкан «Дастандардын изилдениши» (Halk Hikayelerini Üzerinde Yapılan Çalışmalar) деген бөлүмүндө Анатолияда, Азербайжанда жүргүзүлгөн изилдөөлөр хронологиялуу түрдө берилген.

«Дастандарды изилдөө методдору» (Halk Hikayelerinin İnceleme Metotları) деген бөлүмүндө жазуучу дастандардын эпизоддорунун жана мотивдеринин классификациясын, бир дастандагы каармандын үй – бүлөсү, каармандын төрөлүшү, каарманга ат коюлушу, тарбияланышы, сүйүүгө чалдыгуусу, сүйгөнү менен жолугушуусу, душмандары менен күрөшү, мекенине кайтып келиши, жыйынтык жана ушулар сыяктуу он эпизодду талдап жазган.

Киришүүнүн акыркы темасы «Дастандардын бүгүнкү абалы» (Halk Hikayelerinin Bugünkü Durumu) болуп саналат. Бул жерде Анатолия дастандарын айткан акындар жөнүндө маалымат берилген.

Китептин II бөлүмүндө толук бойдон Анатолиянын (Түркия) бардык аймагынан алынган 70 дастандын кыскача мазмуну берилген. Кыскача мазмунун жазууда, II бөлүмдө жазыла турган мотивдердин салыштырылмасы оной болсун деп негизги салттуу окуялардын (мотивдердин) баяндалышына маани берилген.

II бөлүмдөгү кыскача мазмуну берилген 70 дастан С. Томсондун

"Motive index of folk literature" аттуу эмгегиндеги мотивдердин топтору жана мотивдердин ирээти боюнча салыштырылган. «Мотив индексте» жазылбаган, түрк дастандарына тиешелүү болгон мотивдердин башына (Т) тамгасы коюлган.

Жазуучу «Корутунду» бөлүмүндө бул изилдөө эмгегинин жыйынтыгын баяндап берген. Библиография бөлүмүндө пайдаланылган китептердин тизмеги берилген.